

مطالعه موردی حمام موقوفه پاقلعه شهر نهاوند

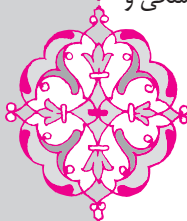
نسرین بیک محمدی^۱، محسن جانجان^۲ و خلیل الله بیک محمدی^۳

چکیده:

از دیرباز شستشو، آرایش و پاکی از اهمیت به خصوصی برخوردار بوده است، در ایران از روزگاران کهن، شستشوی بدن از دو منظر اهمیت داشته است: نخست از جهت پاکی و بهداشت بدن و دیگر از نظر آیینی و مذهبی (تطهیر و غسل). حمام‌ها در ساختار کالبدی خود به دو دسته: حمام‌های عمومی و حمام‌های خصوصی تقسیم می‌شوند. در دوران اسلامی، با توجه به تأکید دین اسلام بر نظافت، اصول و موازین شرعی، مخصوصاً غسل و ضرورت وجود حمام در نزدیکی اماکن مقدس به‌ویژه زیارتگاه‌ها، حمام‌های عمومی با توجه به سنت حسنه وقف، جایگاه ویژه و نقش حیاتی در فضای معماری-شهرسازی داشته است؛ به طوری که یکی از عناصر اصلی و کلیدی ساختار شهر به‌شمار رفته و از ساختار و معماری مشخصی تبعیت کرده است. به دلیل اهمیت ویژه حمام‌ها در شهر نهاوند، چهار نمونه از حمام‌های عمومی از دوران اسلامی متأخر (قاجار) به‌جا مانده که در بافت قدیمی این شهر با توجه به وسعت آن در این دوره، تعداد آن قابل توجه است. حمام «پاقلعه» از جمله این حمام‌ها به‌شمار می‌آید که دارای وقفنامه سنگی و تاریخ احداث مشخص بر سردر ورودی می‌باشد؛ در این نوشتار به دنبال بازشناسی وقفنامه، کالبد، بن‌مایه، مواد و مصالح، سازندگان و دوره ساخت این حمام، با تأکید بر تحلیل، مقایسه و توصیف پلان‌های متداول با اصول حمام‌سازی دوران قاجار رایج در شهر نهاوند، به مطالعه حمام مذکور پرداخته می‌شود.

کلیدواژه‌ها:

نهاوند، قاجار، حمام، پاقلعه، وقفنامه، معماری.

مقدمه

از اولین حمام‌های پیش از اسلام در ایران می‌توان به حمامی در بین فضای معماری کاخ‌های دوره هخامنشی در آپادانای شوش اشاره کرد. طبق مدارک باستان‌شناسی از جمله قدیمی‌ترین حمام‌های شناسایی شده در مطالعات باستان‌شناختی؛ حمامی در تخت جمشید از دوره هخامنشی و حمامی در کاخ آشور متعلق به دوره اشکانیان است.^۴ کاوش‌های باستان‌شناسی سال‌های اخیر در تخت جمشید مویید آن است که در زمان هخامنشیان استفاده از نوعی حمام معمول و متداول بوده که در کاوش‌های تخت جمشید، بقایای یکی از حمام‌های خصوصی این دوره در یکی از کاخ‌های آن کشف گردیده است. این حمام از دو بخش داخلی و خارجی تشکیل شده که پله‌ای، آن‌ها را از یکدیگر متمایز می‌کند. حمام مذکور دارای محوطه کوچکی به اندازه: $۲/۲۵ \times ۱/۷۵$ متر بوده، در وسط آن چاه حمام قرار داشته است. روی چاه با آجر مشبک به ابعاد: ۵۵×۵۵ سانتی‌متر پوشانده شده، فاضلاب حمام از روی آجر مشبک به داخل چاه سرازیر می‌شده است. استفاده از حمام‌های خصوصی در دوره اشکانی هم متداول بوده، نمونه‌های جالبی از آن در کاخ آشور کشف گردیده است؛^۵ اما حمام در دوران اسلام نیز از بناهای مهم بافت شهری به حساب می‌آمده و همواره مورد توجه بوده است. بعد از ظهور اسلام، پاکیزگی - به‌ویژه غسل‌های متعدد و وضو برای نمازهای پنج‌گانه - در زندگی روزمره مسلمانان از اهمیت ویژه‌ای برخوردار گردید. در شهرهای اسلامی حمام‌ها در گذرگاه‌های اصلی شهر، راسته‌بازارها و کاخ‌های حکومتی طوری ساخته می‌شد که برای تامین آب بهداشتی و خروج فاضلاب مشکلی پیش نیاید.

در دوره سلجوقی که عصر شکوفایی معماری اسلامی است، تحولات چشمگیری در ایجاد بناهای عام‌المنفعه مانند: حمام‌ها به چشم می‌خورد. کاوش‌های باستان‌شناسی در شهر معروف اسلامی «جرجان» که منجر به کشف یکی از حمام‌های این دوره گردید، مویید نظریه مذکور است. از نمونه حمام‌های شهرهای اسلامی ایران می‌توان

به حضور حمام‌ها در شهرهایی مانند: جرجان، نیشابور و سیراف اشاره کرد. در دوره ایلخانی نیز همانند دیگر فعالیت‌های معماری برای ایجاد بناهای عام‌المنفعه، حمام‌های بسیاری در شهرها و روستاها، به‌ویژه در شهرهای مورد علاقه حکمرانان ایلخانی، مانند: تبریز، مراغه، اردبیل و سلطانیه، ایجاد گردید. عصر شکوفایی ساخت حمام‌ها را باید متعلق به دوره صفوی دانست، در این دوره ایجاد حمام‌ها در تمامی شهرهای ایران رو به گسترش نهاد؛ در سفرنامه «شاردن» آمده است که اصفهان به هنگام اقامت وی دارای ۲۷۲ حمام بوده است. حمام‌های زیبای عصر صفویه که هنوز تعدادی از آن در شهرهای مختلف به‌جای مانده (حمام: خسروآقا - اصفهان و گنجعلیخان - کرمان)، نشان‌دهنده ذوق معماران و هنرمندان این دوره است. بعد از عصر صفوی احداث حمام به شیوه گذشته ادامه یافت و نمونه‌های زیبایی مانند: حمام وکیل در شیراز ایجاد گردید. با شروع قرن حاضر و دگرگونی در زندگی روزمره به تدریج ایجاد و گسترش حمام به سبک سابق متوقف شده و بیشتر استفاده از حمام‌های خصوصی در منازل مرسوم و متداول گشته است.^۶

در شهرهای اسلامی می‌توان گفت: حمام‌ها پس از مسجد و مدرسه، یکی از مهم‌ترین بناهای شهری محسوب می‌شدند.^۷ معماری حمام‌ها را می‌توان به دو دسته: حمام‌های عمومی و حمام‌های خصوصی دسته‌بندی کرد. در دوران اسلامی حمام‌های عمومی نقش مهمی در فضای معماری شهرسازی ایفا نموده و دلیل گسترش ساخت این‌گونه حمام‌ها، عدم توان مالی اکثر مردم برای ساخت حمام‌های اختصاصی در خانه‌ها و در پی به‌وجود آمدن سنت حسنه «وقف» و بازتاب آن، حمام‌های عمومی برای سازندگان و وقف‌کنندگان آن اهمیت پیدا کرده و با توجه به ضرورت وجود حمام‌های عمومی در نزدیکی اماکن مقدس به‌ویژه زیارتگاه‌ها، شاهد حضور آن در شهرهای اسلامی هستیم.^۸ فضا و معماری حمام‌های عمومی را سه قسمت تشکیل می‌داده‌اند: بینه (رخت‌کن)، میان‌در و گرم‌خانه.^۹ از نمونه‌های بارز و مهم حمام‌های دوران اسلامی در همدان می‌توان به حمام‌هایی مانند: حمام

قلعه، حمام حاجی و حمام حاج حافظ و .. اشاره کرد، هم‌چنین از مهم‌ترین، زیباترین و قدیمی‌ترین حمام‌های به‌جا مانده در استان همدان باید از حمام حاج آقا تراب (نهاوند) نام برد که دارای پلان و کاشی‌های معرق منحصر به فرد بوده و مربوط به دوره قاجار است.

از اقدامات پژوهشی و مطالعات در باب حمام‌های ایران باید به «همایش حمام‌های ایران» اشاره داشت که این همایش با هدف بررسی فرهنگ و جنبه‌های: باستان‌شناختی، معماری، هنر، طب و مردم‌شناختی حمام‌ها، به همت انجمن کرمان‌شناسی، پژوهشکده مردم‌شناسی سازمان میراث فرهنگی و دانشگاه شهید باهنر کرمان برگزار گردید. پژوهش دیگر در باب حمام‌ها باید از اثر ماندگار کتاب «گنجنامه» که به توصیف فرهنگ و هنر معماری اسلامی ایران می‌پردازد، نام برد که به توصیف و معرفی مهم‌ترین حمام‌های ایران پرداخته و در این بین به حمام حاج آقا تراب نهاوند در استان همدان^{۱۰} نیز پرداخته شده است، اما مهم‌ترین پژوهش حمام‌های استان همدان در قالب «مطالعات سازه‌های آبی تاریخی غرب کشور»، توسط محسن جانجان^{۱۱} انجام گردیده و در مجموع ۲۷ حمام در این پژوهش در استان همدان شناسایی شده است؛ سهم شهر نهاوند در این میان، ۴ حمام است (نقشه ۱ و ۲). در پی مطالعات حمام‌ها در یک مقاله با عنوان «پژوهشی در حمام‌های شهر همدان^{۱۲}»، هفت حمام شهر همدان مورد مطالعه قرار گرفته است.

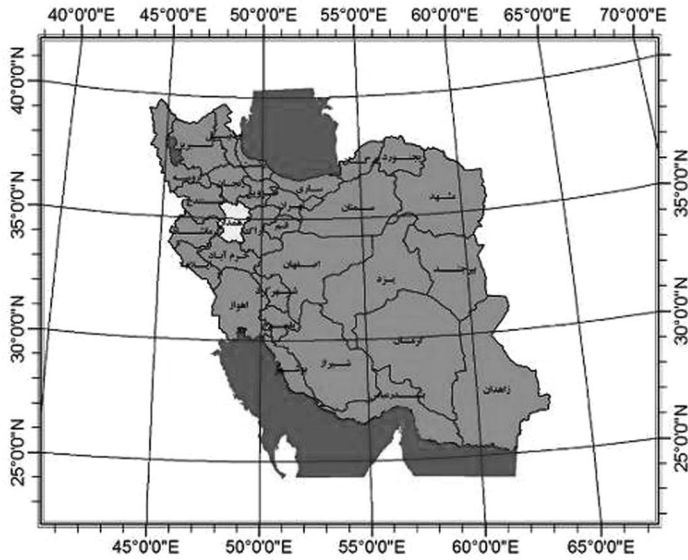
در مطالعه حمام پاقلعه شهر نهاوند مشخص گردید که: قدمت ساخت این بناها متعلق به دوره قاجار بوده و در ساخت این بناها از نقشه و پلان مشخص: «بینه»، «میان‌در»، «گرم‌خانه» و «تون» استفاده شده است؛ نه تنها در حمام پاقلعه نهاوند بلکه در تمامی حمام‌های موجود در شهرستان نهاوند در ساخت حمام‌ها به‌طور گسترده از مصالح آجر استفاده گردیده است.

جغرافیا و تحولات فرهنگی شهر نهاوند

نهاوند یکی از شهرستان‌های استان همدان است که از شمال به تویسرکان و

همدان، از شرق به ملایر، از جنوب شرقی به بروجرد، از جنوب غربی به نورآباد و از غرب به کنگاور مرتبط می‌شود (نقشه ۲ و ۳). گویش مردم شهر نهاوند به زبان لری است. نهاوند از مهم‌ترین شهرهای تاریخی ایران بوده و نام آن به دفعات در منابع تاریخی و با عناوین مختلفی مانند: نوح آوند، ماه بصره و .. ذکر شده است. از اتفاقات مهم سیاسی این شهر جنگ «فتح الفتوح» است که بین سپاهیان ایران و اعراب در نهاوند اتفاق افتاده است^{۱۳}. شهرستان نهاوند بر سر مسیر ارتباطی شهرستان‌های استان کرمانشاه و استان لرستان به همدان قرار گرفته است. نهاوند از لحاظ تقسیمات کشوری یکی از شهرستان‌های استان همدان با مساحتی معادل ۱۵۳۵ کیلومتر مربع است. این شهر در موقعیت ۴۸ درجه و ۲۲ دقیقه طول جغرافیایی و ۳۴ درجه و ۱۲ دقیقه عرض جغرافیایی قرار گرفته و ارتفاع آن از سطح دریا ۱۷۴۰ متر است که با توجه به کوهستانی بودن این شهر در نقاط مختلف ارتفاع آن متغیر است (نقشه ۱). شهر نهاوند بر اساس آمار ۱۳۸۵ دارای حدود ۲۰۰۰۰۰ نفر جمعیت بوده که حدود ۱۳ درصد جمعیت استان همدان را تشکیل می‌دهد و دارای ۴ بخش و ۱۷۰ روستا می‌باشد، فاصله این شهر با همدان ۱۵۴ کیلومتر است. نهاوند در طول دره‌ای در میان دو کوهستان شمالی و جنوبی قرار گرفته است، به صورتی که عرض این دره ۴ الی ۱۲ کیلومتر متغیر است و رودخانه معروف گاماسیاب از وسط آن عبور می‌کند. ارتفاعات این شهر از شمال به جنوب بلندتر شده به طوری که ارتفاعات شمالی آن در حدود ۱۷۰۰ تا ۱۸۰۰ متر و ارتفاع قله‌ها در جنوب تا ۲۵۰۰ متر هم می‌رسد. نهاوند دارای آب و هوای سرد سیری و در منطقه معتدل کوهستانی نواحی شرقی زاگرس مرکزی قرار دارد. حضور رودخانه گاماسیاب در این شهر باعث زیبایی و به وجود آمدن باغ‌های فراوانی شده است. در وصف شهر نهاوند و زیبایی‌های آن «ناصرالدین شاه» قاجار طی سفر خود به تاریخ ۱۱ ذیحجه ۱۳۰۹ در سفرنامه خود، چنین توصیف کرده و آورده است: «شهر نهاوند و باغستان محوطه آن خیلی خوش منظر و با تماشا... در کمال سبزی و خوردنی و شبیه به نیشابور، صحرا و هوا از این

با صفاتر نمی شود، نمونه‌ای از بهشت است»^{۱۴}.

استان همدان

شهرستان نهاوند

نقشه ۱: نقشه شهر نهاوند و موقعیت جغرافیایی آن در همدان بر روی نقشه ایران^{۱۵}

نقشه ۲: نقشه شهر نهاوند و موقعیت جغرافیایی حمام‌ها در بافت قدیمی شهر بر روی نقشه ۱۶

منابع آب: رودخانه گاماسیاب از مهم‌ترین رودخانه‌های استان همدان از این شهر سرچشمه گرفته و نقش اساسی و مهم از دیرباز تاکنون در زندگی مردم ایفا نموده است. رودخانه گاماسیاب از سراب گاماسیاب سرچشمه گرفته و در مسیر خود با پیوستن به انشعابات دیگر، وارد استان کرمانشاه و به رودخانه قره‌سو پیوسته و سپس وارد استان لرستان و با نام رودخانه سیمره به مسیر خود ادامه می‌دهد. در شهرستان نهاوند چشمه‌های مختلفی چون: چشمه علی، دوخواهران، چال‌اولاد و چشمه ملامحمدطاهر و ... از دیرباز مورد استفاده مردم شهر بوده است، البته به غیر از چشمه‌ها آب مصرفی شهر به وسیله چند آب انبار بزرگ مانند: آب انبار طلایی، آب انبار گوشه سر تل، آب انبار حاج محمد و غیره تامین می‌شده و هم‌چنین این منابع آبی برای تامین آب حمام‌ها نیز مورد استفاده بوده است.^{۱۷}

وجه تسمیه: از نهاوند در زمان‌های مختلف با نام‌هایی مانند: نوح آوند، نیماوند، اینهاوند، نیاوند، میهاوند و بالاخره به گفته بطلمیوس نیفواندای خوانده شده است^{۱۸}، در عصر سلوکی این شهر را لائودیسه می‌گفتند (به استناد به حضور معبد ملکه

لائودیسسه و کتیبه مکشوفه به زبان یونانی از این شهر)^{۱۹}، در اثر ساسانی نیاوند و بعد از حمله مسلمانان به نام‌های ماه دینار و ماه بصره نامیده شده است^{۲۰}، وجه تسمیه نهاوند که ماه بصره است با شهرها و میوه‌های نیکو است^{۲۱}... محمدتقی خان حکیم، کلمه نهاوند را از دو کلمه «نه» به معنی «شهر» و «آوند» به معنی «ظرف» آورده است، که کارگاه‌های متعدد ساخت سفال موید این ادعاست که ظروف خوب و سفال‌های زیاد در آن می‌ساختند^{۲۲}.

تحولات فرهنگی: شهر نهاوند در مسیر شاهراه‌های اصلی تجارت در ادوار مختلف بوده و به همین دلیل در طول تاریخ از رونق چشمگیر برخوردار بوده است. از طرفی دیگر چون این شهر در مسیر عبور لشکرها و قوای نظامی قرار داشته، باعث تغییرات سیاسی زیادی در این شهر شده است؛ یکی از این مهم‌ترین رویدادها، جنگ اعراب مسلمان و ایران به تاریخ سال‌های ۱۷ تا ۲۴ هجری (به احتمال زیاد ۲۱ هجری) با نام فتح‌الفتوح است و از رویدادهای یک قرن اخیر، می‌توان به حمله روس‌ها در طی جنگ جهانی اول و حمله سالارالدوله اشاره کرد^{۲۳}، اما شهر نهاوند در دوره قاجار نیز همواره مورد توجه شاهان مختلف این دوره بوده است، از اتفاقات مهم و بارز دوره قاجار باید از اقدام ناصرالدین شاه قاجار نام برد؛ ناصرالدین شاه در ابتدای حکومتش و در سال ۱۲۷۱ هجری دستور تعمیر قلعه بزرگ این شهر را صادر می‌کند^{۲۴}، اما متأسفانه در پایان حکومت خود در نهایت ضعف و سستی و با ترس و وحشت از استحکامات این قلعه و استفاده احتمالی مخالفان از آن برای شورش بر علیه‌اش، وی را بر آن داشت که دستور ویرانی این قلعه را صادر کند و بالاخره قلعه مستحکم و زیبای شهر نهاوند تخریب می‌گردد^{۲۵}. هم‌چنین اولین کاوش‌های باستان‌شناختی شهر نهاوند را نیز باید به دوره ناصرالدین شاه قاجار نسبت داد. دکتر فوریه^{۲۶} (پزشک ناصرالدین شاه قاجار) در خاطرات خود از کندوکاو‌هایی در نهاوند سخن به میان آورده است. وی در سال ۱۳۰۹ هجری اشاره به یافت تابوت‌های سنگی از نهاوند کرده و هم‌چنین خود

وی از یکی از تابوت‌های مکشوفه از نیاوند دیدن کرده و به توصیف محتویات آن می‌پردازد، اما در عصر قاجار بارها و بارها در نیاوند جستجو‌هایی برای یافتن گنج صورت گرفته است، به طوری که در خاطرات ظهیرالدوله^{۲۷} می‌خوانیم که ناصرالملک ماموریت می‌یابد تا به سراغ گنج نیاوند برود و کندوکاوهای متعددی نیز در این شهر انجام می‌دهد^{۲۸}.

ویژگی معماری حمام‌ها در ایران

حمام‌ها از آغاز اسلام در بین فضا‌های معماری شهری شهرهای اسلامی از اهمیت بسیاری برخوردار بوده‌اند و تقریباً یکی از مهم‌ترین بناهای شهری پس از مسجد و مدرسه محسوب می‌شدند. عوامل متعددی در شکل‌گیری فضاها و بخش‌های مختلف حمام نقش داشتند که مهم‌ترین آن را می‌توان: تنظیم دما، رطوبت، مسیر دسترسی، قرارگیری در داخل یک بافت شهری، آب‌های روان و ایجاد راه‌های خروجی برای فاضلاب دانست. فضای اصلی هر حمام شامل: «بینه»، «میان‌در» و «گرم‌خانه» است. «بینه» یا «سربینه»؛ رخت‌کن و محل آماده شدن برای استحمام یا خروج از حمام بوده و «گرم‌خانه»؛ محل شستشو و تطهیر بدن. بینه در بین ورودی حمام و گرم‌خانه قرار می‌گیرد. هوای بینه را نیمه گرم می‌کردند تا مراجعان به یک‌باره با هوای گرم مواجه نشوند و هم‌چنین در هنگام خروج از گرم‌خانه به یک‌باره در هوای متفاوت قرار نگیرند و سلامت مراجعین به خطر نیفتد. ورودی حمام و نیز فضای بین بینه و گرم‌خانه، «میان‌در» خوانده می‌شود، این فضا را به نوعی با پیچ و خم بسیار طراحی می‌کردند که جلوی تبادل مستقیم حرارت و رطوبت را بگیرد^{۲۹}. در اغلب حمام‌ها مسیر دسترسی به سه مرحله یاد شده با طراحی جالبی صورت می‌گرفته است، به این ترتیب که هر فضا با راهرو هشتی از فضای دیگر جدا شده است تا دما و رطوبت هر فضا نسبت به فضای مجاور تنظیم گردد، با این طریق می‌توانستند از بیماری و ناراحتی افراد به دلیل ورود به فضای

گرم و خروج ناگهانی به فضای سرد تا حد بسیاری بکاهند و ترتیب قرارگیری فضای یاد شده از نظمی خاص برخوردار بوده است. نخست فضای ورودی در ارتباط مستقیم با فضای خارج قرار می‌گرفت، سپس راهرو باریک و پیچ‌دار که به دهلیز و از دهلیز به بینه حمام می‌رسید. فضای بینه از نظر مساحت و تزیینات از سایر فضاها مشخص‌تر بوده، عموماً به شکل هشت‌گوش و چهارگوش ساخته می‌شده، در اطراف آن سکوه‌های نشیمن و رخت‌کن و در زیر سکوها، حفره‌های جای کفش تعبیه شده بود و در بالای سقف گنبدی شکل حمام‌ها، انواع نورگیرها قرار داشت. ارتباط بینه با گرم‌خانه از طریق میان‌در صورت می‌گرفت که معمولاً سرویس بهداشتی نیز در این محل قرار داشت. گرم‌خانه شامل: خزینه آب گرم و فضای شستشو بود و در جنب خزینه مخزن آب سرد وجود داشت که علاوه بر تامین آب خزینه در بعضی از حمام‌ها، از آن برای آب‌بازی نیز استفاده می‌کردند.^{۳۰}

بینه یا سرینه مهم‌ترین و زیباترین فضای حمام است، فضایی وسیع و پر تزیین با گنبدی بزرگ و حوضی در میان. در اطراف فضای میانی بینه، سکوها یا غرفه‌هایی برای نشستن و استراحت مراجعان قرار دارد. کف این فضاها بالاتر از کف فضای میانی بینه و سقف‌شان معمولاً پایین‌تر است؛ و از این‌رو، فضاهایی دنج و مشرف بر آن است. برای ورود به آن‌ها، بایستی از چند پله بالا می‌رفتند و پاها را قبل از ورود، در حوض‌های روی سکوها می‌شستند. بیشترین تزیینات حمام همیشه در بینه است. کف بینه و غرفه‌های اطراف آن معمولاً سنگی است و ازاره‌های آن کاشی یا سنگ و دیوارهایش پوشیده از گچ‌بری یا آهک‌بری و نقاشی است. زیر گنبد میانی و طاق‌های غرفه‌ها هم غالباً پوشیده از انواع کاربندی‌های ظریف با گچ‌بری یا آهک‌بری است. نورپردازی منظم بینه نیز بر جلوه و تاثیر این تزیینات می‌افزاید. حوض‌های درون بینه و فواره‌های آن‌ها نیز با افزودن تالو و آوای آب به فضا، اثر آرامش‌بخش آن را دوچندان می‌کرده‌اند. گرم‌خانه اغلب فضایی کوچک‌تر و ساده‌تر از بینه است که گوشه‌هایی برای نشستن و شستشو دارد. خزینه آب گرم و

حوض آب سرد، که آن را «چال حوض» می‌نامند، و فضاهایی خصوصی‌تر برای استحمام در مجاورت گرم‌خانه قرار دارد. گرم‌خانه نیز حوض‌های متعدد کوچک و بزرگ دارد و روشنایی‌اش از نورگیرهای سقفی تامین می‌شود. ازاره و دیوار و سقف گرم‌خانه نیز غالباً تزییناتی با مواد متنوع و نقوش مختلف دارد.^{۳۱}

به این ترتیب که هر یک از فضاهای فوق به وسیله راهرو و هشتی از فضای دیگر جدا می‌شد تا دما و رطوبت هر فضا نسبت به فضای مجاور تنظیم شود. کف حمام‌ها از سنگ مرمر و دیگر سنگ‌ها پوشیده شده بود، ازاره حمام با سنگ و کاشی سردر با سنگ و آجر و کاشی تزیین می‌شد. از جمله تزیینات داخلی حمام‌ها آهک‌بری به صورت ساده و رنگی بوده است.^{۳۲} در کتاب «آیین شهرداری» نوشته «ابن‌اخوه» آمده است: «بدان که اثر طبیعی گرمابه، گرم شدن به وسیله هوای آن و خیس شدن به وسیله آب آن است، سرای اول خنک‌کننده و خیس‌اننده و سرای دوم گرم و نرم‌کننده و سرای سوم گرم و خشک‌کننده است»^{۳۳}، اما انواع تزیینات حمام‌ها عبارتند از: ۱. تزیینات کالبدی: این نوع تزیینات که با ساخت و کالبد بنا شکل می‌گیرند، شامل: تزییناتی با ستون‌های سنگی یا تزیینات مقرنس‌کاری و کاربردی که در حقیقت بخشی از معماری حمام‌ها با آن شکل گرفته است. ۲. تزیینات الحاقی: این نوع تزیینات که بخش اعظم تزیینات حمام‌ها را برعهده دارند، شامل تزییناتی مانند: کاشی‌کاری (انواع کاشی با تزیینات مختلف: هندسی، گیاهی، انسانی و حیوانی)، نقاشی، آهک‌بری، مقرنس‌کاری را در بردارند که در این مورد نیز از مواد و مصالح آهک و ساروج استفاده گردیده است.^{۳۴} در تزیینات حمام‌ها عموماً کف حمام‌ها با سنگ‌های مرمر و دیگر سنگ‌ها آرایش می‌شده است. جاکفشی‌ها در اغلب حمام‌ها از سنگ یا آجر است و برش بالای آن طرحی از قوس‌های خفته مرسوم دارد. ازاره حمام‌ها اغلب از سنگ یا کاشی است و بعضی ازاره‌ها با کاشی معرق و هفت‌رنگ تزیین می‌شده است. سردر حمام‌ها ممکن است بسیار ساده و زمانی پر نقش و نگار باشد. در بعضی موارد سردر با آجر و کاشی و

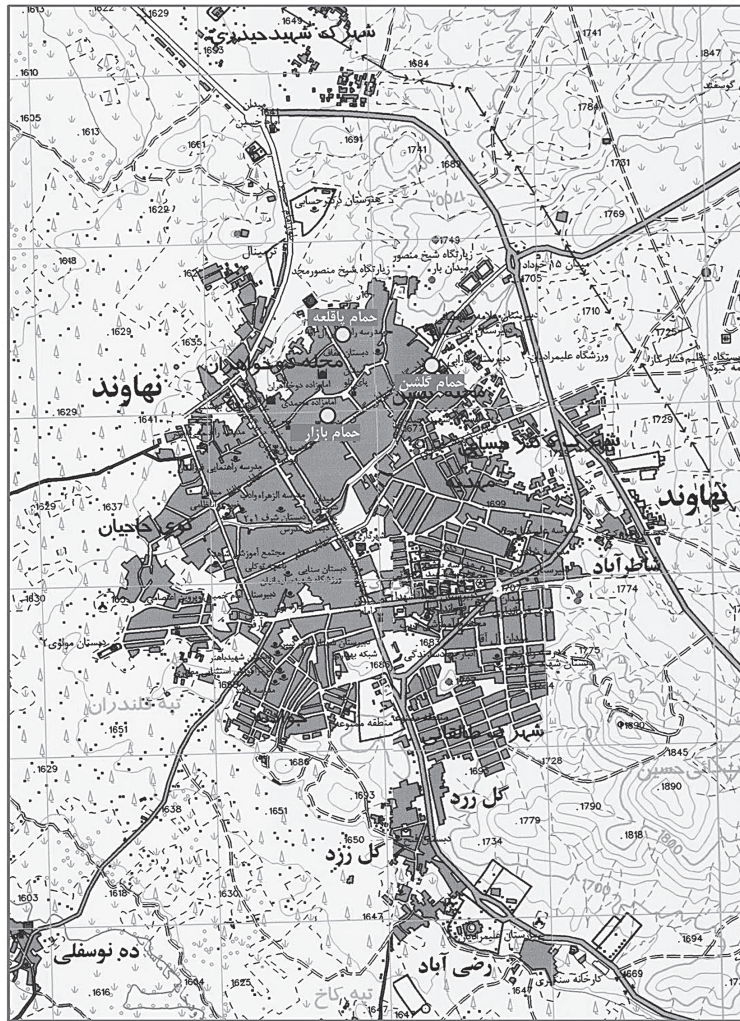
سنگ، مقرنس کاری شده و گاهی اوقات بسیار ساده و فقط با اندودی از گچ آرایش گردیده‌اند^{۳۵}.

از الحاقات دیگر حمام‌ها «تون» (گلخن آتشدان) می‌باشد، تون، محل افروختن آتش برای گرم کردن حمام بوده و در پشت گرم‌خانه و خزینه جای داشته است و از بیرون حمام بدان وارد می‌شده‌اند^{۳۶}. گرمادهی حمام‌ها شامل: انبار سوخت، تون، آتشدان‌ها، تیان گربه‌رو، دودکش‌ها و گودالی برای جمع‌آوری خاکستر می‌شد. معمولاً در زیر خزینه صفحه‌ای فلزی با فلز هفت جوش به قطر ۶۰ الی ۱۱۰ سانتی‌متر حدفاصل آب و آتش قرار می‌گرفت. در گذشته از نظر فنی نحوه گرم‌سانی یا تامین حرارت حمام‌ها از تخصص‌ها به‌شمار می‌رفته است و معمولاً افراد مطلعی این کار را انجام می‌دادند؛ از جمله نحوه آب‌بندی دیگ «تیان» بود. معمولاً دیگ حمام‌ها ظرف مدور فلزی لبه‌پهنی بوده که بر روی قشری از مصالح ساختمانی که ترکیبی است از: خاک رس و آهک یک به دو، پشم بز به جای آب پیه یا موم که در اصطلاح پی‌دارو نامیده می‌شود، قرار می‌گرفت؛ در حالی که لایه‌ای از کرباس و قیر و ملات در زیر ولو که در روی این لبه گسترده شده بود تا لبه دیگ کاملاً آب‌بندی گردد و از نفوذ آب به داخل آتشدان جلوگیری به عمل می‌آمد. سپس کف خزینه با ساروج ساخته و پرداخته می‌شد و به‌طوری با این مکان ارتباط پیدا می‌کرد که هنگام سوخت، آب خزینه کاملاً گرم گردد. بدیهی است که برای گرم کردن آب، حرارت بسیار لازم بود، در نتیجه به دودکش‌های مرتفع احتیاج بود که دود حمام را در سطح بالاتری پخش نماید^{۳۷}.

حمام پاقلعه شهر نهاوند

همان‌گونه که اشاره گردید؛ در سال ۱۳۸۹ طی یک پروژه مطالعاتی، حمام‌های شهر نهاوند که پیش‌تر شناسایی گردیده بودند، بازنشاسی، مطالعه موردی و ثبت و ضبط دقیق‌تر گردیدند. در این پژوهش در بافت قدیمی شهر که عمده آثار برجا

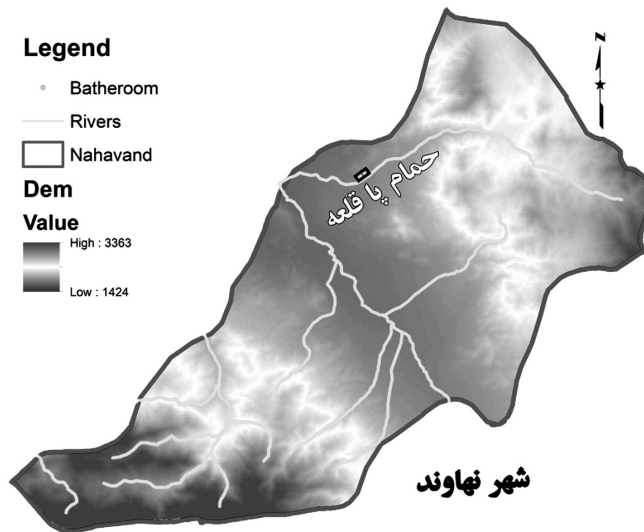
و سالم این بافت متعلق به دوره قاجار است، چهار حمام (حمام: حاج آقا تراب، حمام بازار، حمام گلشن، حمام پاقلعه) از این دوره بازشناسی گردیده که در ادامه به تحلیل حمام پاقلعه (نقشه ۲) پرداخته خواهد شد.

نهاوند
مقیاس ۱:۲۵۰۰۰

نقشه برگرفته از سازمان نقشه برداری کشور

نقشه ۳: نقشه عوارض شهری، شهرستان نهاوند و چگونگی آرایش حمام‌ها در بافت قدیمی این شهر

نقشه ۴: نقشه عوارض ارتفاعی و رودخانه‌های شهر نهاوند و چگونگی تامین آب حمام پاقلعه حمام پاقلعه نهاوند، در محله پاقلعه در خیابان فجر اسلام، نرسیده به میدان شهید غفاری شهر نهاوند قرار دارد. مختصات جغرافیایی محل استقرار این بنا: ۲۵۷۹۰۶ و ۳۷۸۷۴۷۶ Utm: و در ارتفاع ۱۷۰۱ متر از سطح دریا واقع شده است. طبق سنگ نوشته‌ای که در کنار ورودی حمام نصب شده، این بنا در سال ۱۳۷۱ هجری قمری (اوایل دوره پهلوی) ساخته شده و بانی آن حجت‌الاسلام حیدری بوده است. متن کامل این سنگ نوشته، در برگزیده شعری از این قرار است:

«از عطایای خداوند جهان

همه به تایید شه صاحب زمان

حجت الاسلام یعنی حیدری

آن‌که از حق داشت تاییدی عیان

در هزار و سیصد و هفتاد و یک (۱۳۷۱ ه.ق)

ساخت حمامی زیبا در این مکان

چون برون آید طاهر بروید

از در اخلاص الحمدی بخوان» (تصویر ۷).

از آن جا که این حمام در یکی از نقاط مرتفع شهر قرار دارد و در گذشته در نزدیکی آن قلعه‌ای وجود داشته (امروزه اثری از قلعه نیست)، به حمام پاقلعه معروف است. نام دیگر این حمام که شهرت کمتری دارد، «حمام میدان» است. مالکین این اثر ورثه مرحوم شهبازی هستند. این حمام چند وقتی است، بدون استفاده رها شده و متروک گردیده است. فضای ورودی حمام به صورت راهرویی کشیده به ابعاد: $۵ \times ۲/۵$ متر، با ۶ پله پایین رونده به ارتفاع ۱۵ سانتی متر و پوشش طاق گهواره‌ای است. با ورود به سربینه تک ستونی با مقطع مربع شکل جلب توجه می‌کند که به کمک دیوارهای قطور جانبی سنگینی ۴ گنبد آجری به ارتفاع رأس $۵/۶$ متر را که از طریق طاق‌های ۲ بخشی متقاطع به آن‌ها منتقل می‌شود، تحمل می‌نماید. گرداگرد سربینه سکویی به ارتفاع ۵۵ سانتی متر کار شده که بر فراز آن قفسه چوبی جهت نگهداری وسایل استفاده‌کنندگان از حمام ساخته شده است. با عبور از فضایی کوچک به ابعاد حدودی: $۲/۶۰ \times ۱/۸۰$ متر که در آن سرویس بهداشتی نیز تعبیه شده، به حمام گرم وارد می‌شویم. در گرم‌خانه، بار ۵ گنبد آجری به وسیله یک ستون و دیوارهای قطور جانبی به زمین منتقل می‌شود (پلان‌های: ۵، ۶ و ۷). ضلع شمالی گرم‌خانه با دیوارهای کوتاه قامت تقسیم‌بندی و با کار گذاشتن دوش‌های انفرادی به حمام نمره تبدیل شده است. بنا بر نظر مالک، حدود اوایل دهه ۵۰ (۱۳۵۵) این حمام لوله‌کشی شده و از آن پس به صورت نمره و دوش بوده، کما این که پیش از این خزینه داشته که اینک با مسدود شدن آن قابل رویت نمی‌باشد. در شرقی‌ترین قسمت حمام، سه فضای مستطیل شکل یکی به عنوان تون‌خانه، دیگری محل نگهداری نفت کوره و سوم محل ذخیره آب وجود دارد. از بقایای دودکشی که بر بالای بام وجود دارد، می‌توان نتیجه گرفت که دود حاصل از سوختن سوخت در تون‌خانه از طریق کانالی که از زیر حمام گرم عبور می‌کرده و از داخل دیوار مابین گرم‌خانه و سربینه خارج می‌شده تا از گرمای آن استفاده بهینه شود. ساختار اصلی دیوارهای بنا از آجر و پوشش داخلی به دلیل لزوم رعایت

مسائل بهداشتی در اغلب فضاها تا ارتفاع حدود ۲ متر از کاشی و ما بقی آهکی است (تصویر ۶).

تصویر ۵: در ورودی حمام پاقلعه، ۱۳۸۹

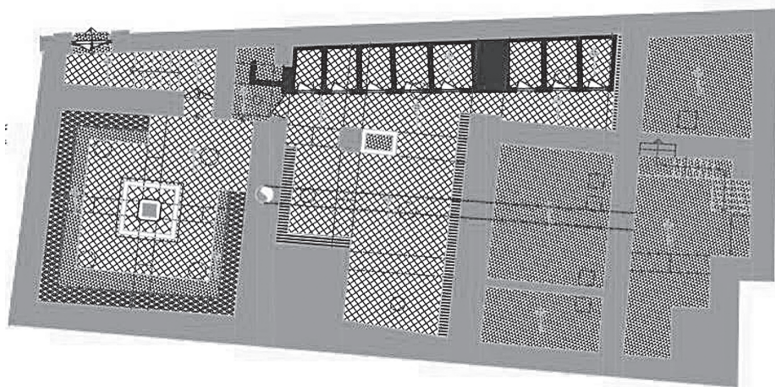

تصویر ۶: نمای بیرونی حمام پاقلعه، ۱۳۸۹

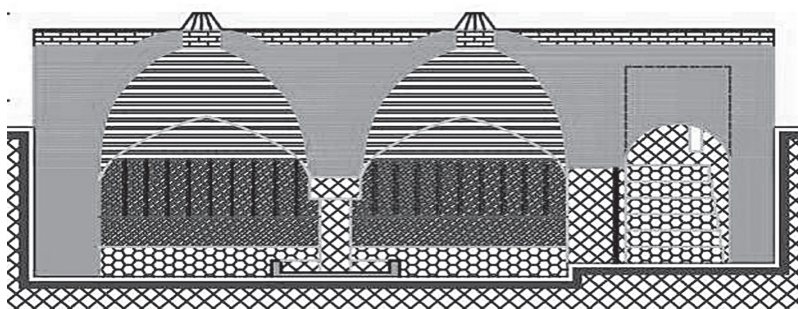
۱۱۰

موقوفات

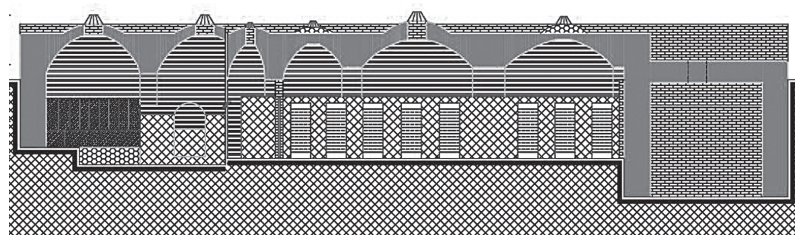
مطالعه موردی حمام موقوفه پاقلعه شهر نهاوند

پلان ۵: پلان حمام پاقلعه، ۱۳۸۹

پلان ۶: پلان برش و مقطع حمام پاقلعه، ۱۳۸۹

پلان ۷: پلان برش حمام پاقلعه، ۱۳۸۹

وقفنامه سنگی حمام پاقلعه

در علوم اسلامی «وقف» به نوعی از انفاق اطلاق می‌شود که در آن، عین چیزی نگهداری شده، ولی منافع آن برای رفع نیاز دیگران یا اجرای یکی از آموزه‌ها یا اهداف دینی مصرف می‌شود. گرچه نهاد وقف در این معنای خاص و با تمام احکام و لوازم آن ویژه عالم اسلام است، ولی با اشکال و احکامی نسبتاً متفاوت در همه سنت‌های دینی دیده شده است^{۳۸}. نگارش و تنظیم وقفنامه‌ها از گذشته‌های دور تاکنون اسلوب و شیوه خاصی داشته است؛ شیوه انشای هر وقفنامه و اصطلاحات و تعابیر مختلف در آن به کار رفته است و حکایت از نوع تفکر و اندیشه‌های مذهبی، اجتماعی و فرهنگی مردمان آن عصر دارد. تاکنون وقفنامه‌های بسیاری مورد بازخوانی و بازنویسی قرار گرفته و در برخی نیز به مضمون و محتوای آن نیز توجه شده است، اما با وجود اهمیت فراوانی که اسناد وقف از جنبه‌های گوناگون به‌ویژه جنبه‌های زبانی دارند، عناصر مادی به کار رفته در وقفنامه‌ها از محیط طبیعی، شیوه‌های تولید و سبک زندگی انسان‌ها تبعیت می‌کند؛ در عین حال، می‌توان تأکید کرد که عناصر غیرمادی به کار رفته در وقفنامه‌ها نیز نشان‌دهنده نوع اعتقادات، باورها و به‌طور کلی نگرش‌های جامعه‌ای است که موقوفه‌ها در آن شکل گرفته‌اند. شناخت عناصر به کار رفته در وقفنامه‌ها از جنبه‌های مختلف دارای اهمیت است، در وقفنامه‌ها علاوه بر مضامین وقف به حمد و ستایش خداوند متعال، پیامبر و امامان به صورت‌های مختلف پرداخته شده و مورد توجه بوده است، اما نکته قابل توجه در وقفنامه‌ها این است که: واقفین در این نوشته‌ها برای خود نیز به روشنی طلب خیر کرده‌اند. نثر به کار رفته در وقفنامه‌های دوره قاجار، عموماً نثری منشیانه و آکنده از سجع و دیگر صنایع ادبی است. هم‌چنین مقدمه وقفنامه‌ها غالباً نثری موزون و مسجع دارند که همین امر موجب ایجاد موسیقی در کلام شده است. معمولاً در انشای مقدمه وقفنامه‌ها علاوه بر درهم آمیختن جملات، کلمات و عبارات عربی و فارسی به صورت سجع و موزون، آیات قرآن کریم نیز جایگاهی ویژه دارد^{۳۹}.

وقفنامه حمام پاقلعه نیز در شمار وقفنامه‌هایی است که از این نکات ذکر شده، مستثنی نبوده است. این وقفنامه نیز هم‌چون دیگر وقفنامه‌ها، یکی از بهترین منابع ادبی، زبانی و فرهنگی در شهرستان نهاوند محسوب می‌شود؛ زیرا حاوی نکات، واژگان و ادبیاتی هست که سهمی بسیار در بیان سنت حسنه وقف و آداب آن و نحوه حمد و ستایش خداوند متعال و ائمه اطهار داشته و هم‌چنین برای خود واقف نیز طلب باقیات و صالحات (خواندن حمد به نیت واقف) از مدعوین به این حمام شده است. در این وقفنامه با ادبیاتی زیبا به واسطه شعر بر روی سنگ نوشته‌ای چنین آمده است: «از عطایای خداوند جهان، همه به تأیید شنه صاحب زمان، حجت الاسلام یعنی حیدری، آن‌که از حق داشت تاییدی عیان، در هزار و سیصد و هفتاد و یک^{۴۰}، ساخت حمامی زیبا در این مکان، چون برون آیین طاهر بروید، از در اخلاص الحمیدی بخوان» (تصویر ۷).

تصویر ۷: سنگ نوشته

(وقفنامه) حمام پاقلعه، ۱۳۸۹

همان گونه که اشاره شد، در دوره قاجار در وقفنامه‌ها از ادبیات شعر گونه استفاده شده است که در این وقفنامه نیز واقف از این سنت پیروی کرده است. در این وقفنامه، واقف ابتدا به لطف و و عطا و سپس به ستایش خداوند منان پرداخته و سپس به بندگی واقف و اطاعت خودش از صاحب زمان اشاره می‌کند و سپس به معرفی و تایید خودش پرداخته است و بعد از بیان تاریخ ساخت حمام به عمل نیک و مطهر شدن مراجعین می‌پردازد و سپس از آنان طلب خیر برای خویش می‌کند. در این متن به خوبی به عمل صالح در کارهای خیر و وقف اشاره شده و بازتاب این سنت حسنه را با در پی داشتن عمل خیر برای خیرین، برای خواننده این وقفنامه در یک شعر بسیار زیبا بیان می‌دارد.

مقایسه حمام پاقلعه با سایر حمام‌های استان همدان

حمام پاقلعه از لحاظ پلان دارای پلانی مربع-مستطیل است و از نوع حمام‌های تک‌قلو بوده که به صورت شیفتی برای زنان و مردان مورد استفاده بوده است و پلان آن قابل قیاس با پلان حمام حاج آقا تراب^{۴۱} می‌باشد. حمام پاقلعه در ابتدا از نوع حمام‌های خزینه‌ای بوده و در این مشخصه قابل قیاس با حمام حاجی و حمام قلعه در شهر همدان است که از نوع حمام‌های خزینه بوده‌اند^{۴۲}. در کالبد ساختاری حمام پاقلعه از ستون سنگی استفاده گردیده که این مشخصه نیز قابل قیاس با حمام‌های: قلعه، حاجی و شورین شهر همدان است، ستون‌های به کار رفته در این حمام‌ها از نوع ستون‌های سنگی و به صورت مدور و یک‌پارچه از نوع سنگ‌های آهکی هستند (تصویر ۸ و ۹) سقف حمام پاقلعه نیز دارای طاق‌های گهواره‌ای با ایوان‌های جناقی شکل است که این خصیصه نیز در سایر حمام‌های شهر همدان مانند حمام‌های: قلعه، حاجی، شورین، حاج حافظ، جولان^{۴۳} و هم‌چنین حمام حاج آقا تراب نهاوند هم به چشم می‌خورد.

مصالح اصلی تمامی حمام‌های استان همدان از آجر و ملات آهک و شفته آهک

با تزیینات ساده آهک‌بری ساخته و پرداخته شده است که این سنت شیوه معماری نیز در معماری حمام پاقلعه نیز مورد استفاده بوده است.

تصویر ۸: تصویر ستون سنگی به کار رفته در حمام حاجی شهر همدان^{۴۴}

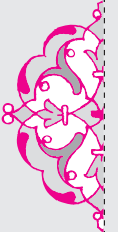
تصویر ۹: نمای سکوی گرم‌خانه و سکوی حمام قلعه شهر همدان^{۵۴}

نتیجه

باتوجه به بررسی‌ها و مدارک موجود، قدمت حمام پاقلعه شهر نهاوند بر اساس کتیبه نصب شده در سردر این حمام متعلق به دوره قاجار (۱۳۷۱ ه.ق) است. با مطالعات صورت گرفته در پلان این حمام مشخص گردید که حمام پاقلعه با توجه به سنت معماری حمام‌سازی در استان همدان و شهر نهاوند با یک نوع پلان مشترک و چهارگوش (مربع و مستطیل) پی‌ریزی شده است، اما در ساخت حمام مذکور، از دو فضای اصلی: حمام سرد (بینه) و حمام گرم (گرم‌خانه) استفاده گردیده و عمدتاً سقف را گنبد تشکیل داده که گنبدها بر روی ستون‌ها (ستون‌های سنگی آهکی) و ایوان‌های هشتی و گاهی روی دیوارها ساخته شده است. در ساخت این حمام از مصالح سنگ در پی و پایه‌ها استفاده شده و شکل کلی بناها با مصالح آجر ساخته شده و ملات مورد استفاده از آهک و شفته آهک بوده است. در این حمام، به دلیل تغییرات در دهه ۵۰ هـ ش و مرمت‌های صورت گرفته و باتوجه به متروکه شدن آن نیز، از تزییناتش چیزی باقی نمانده است، اما با توجه به نوع تزیینات حمام‌های موجود در همدان که عمدتاً از آهک‌بری در جهت تزیین استفاده شده است، به‌طور یقین تزیینات این حمام نیز از آهک و آهک‌بری بوده است، اما بیشتر تزیینات در کالبد داخلی در مرمت‌های بعد از ساخت بنا از کاشی در تزیین استفاده شده است. در تامین آب حمام‌های شهر نهاوند از قنات و رودخانه‌های موجود در شهر استفاده می‌شده است که در نقشه شماره ۴، به‌خوبی قرارگیری حمام پاقلعه نیز در کنار رودخانه و نحوه تامین آب آن مشاهده می‌گردد. دفع آب حمام‌ها از طریق لوله فاضلاب به بیرون حمام و داخل رودخانه‌ها هدایت می‌شده است.

پی‌نوشت‌ها:

۱. دانشجوی کارشناسی ارشد باستان‌شناسی گرایش اسلامی دانشگاه بوعلی سینا، همدان.
۲. کارشناس باستان‌شناسی، پژوهشگر و کارشناس سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان همدان.
۳. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد باستان‌شناسی، مدیر دفتر پژوهش و آموزش حوزه هنری استان همدان.
۴. تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی، ص ۱۴.
۵. معماری ایران دوره اسلامی، ص ۲۴۵.
۶. همان، صص ۲۴۷-۲۴۸.
۷. تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی، ص ۱۴.
۸. حمام در شهرهای ایرانی-اسلامی، ص ۶۰.
۹. همان، ص ۶۲.
۱۰. گنجنامه-فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران، ص ۱۳۴.
۱۱. مطالعات سازه‌های آبی تاریخی غرب کشور، ۱۳۸۹.
۱۲. پژوهشی در حمام‌های شهر همدان، صص ۲۹۷-۳۲۲.
۱۳. جغرافیای تاریخی شهر نهاوند، ص ۷۷.
۱۴. سفرنامه عراق عجم ناصرالدین شاه قاجار، به نقل از: جغرافیای تاریخی شهر نهاوند، ص ۷.
۱۵. نگارندگان، ۱۳۹۲.
16. Google Earth 2014.
۱۷. جغرافیای تاریخی شهر نهاوند، ص ۱۵.
۱۸. همان، ص ۷۷.
۱۹. گزارش سومین فصل کاوش معبد لائودیسه، ص ۱۱.
۲۰. روضةالصفاء، محمد بن خاوند شاه، ج ۷، ملحقات، ص ۲۴۸.
۲۱. احسن التقاسیم، ۳۷۵ هجری، ج ۲، ص ۵۸۷.
۲۲. گنج دانش یا جغرافیای تاریخی شهرهای ایران، محمدتقی خان حاکم، ص ۱۷۳، به نقل از: جغرافیای تاریخی شهر نهاوند، صص ۷۷-۹۲.
۲۳. جغرافیای تاریخی شهر نهاوند، ص ۹۵.
۲۴. اعتمادالسلطنه، ص ۳۶.
۲۵. در کتاب سفرنامه عراق عجم ناصرالدین شاه قاجار، اطلاعات ارزشمندی از شهر نهاوند و بناها، باغ‌ها و اقدامات ناصرالدین شاه آورده شده است.
۲۶. برای اطلاعات بیشتر بنگرید به: سه سال در دربار ایران، از دکتر فوریه.
۲۷. ظهیرالدوله، ص ۲۶۷.
۲۸. جغرافیای تاریخی شهر نهاوند، صص ۴۲۱-۴۲۳.
۲۹. گنجنامه-فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران، ص ۷.

منابع:

۱. جغرافیای تاریخی شهر نهاوند، علی اکبر افراسیاب پور، انتشارات زهیر، چاپ اول، ۱۳۸۱.
۲. مقاله «ویژگی های حمام های ایران در دوره صفوی»، نویسنده: محمد افروغ، نشریه اطلاع رسانی و کتابداری کتاب ماه هنر، تیر ۱۳۸۸، شماره ۱۳۰، صص ۹۴-۱۰۱.
۳. سفرنامه، جیمز سیک باکینگهام، ترجمه منیژه اذکایی، ۱۳۸۰.
۴. همدان نامه (بیست گفتار درباره مادستان)، پرویز اذکایی، همدان، نشر مادستان، صص ۴۳۳-۴۴۵.
۵. مقاله «حمام های تبریز بر اساس نقشه های دوره قاجاریه»، نویسنده: امیر بانی مسعود، نشریه اطلاع رسانی و کتابداری کتاب ماه هنر، خرداد و تیر ۱۳۸۲، شماره ۵۷ و ۵۸، صص ۱۸۰-۱۸۳.
۶. مقاله «تحلیل معماری و گونه شناسی حمام حاج آقا تراب نهاوند»، نویسندگان: اسماعیل رحمانی و احمد ترابی، مجموعه مقالات همایش یک روزه باستان شناسی نهاوند (به مناسبت پاسداشت استاد مهدی رهبر)، گردآورندگان: اسماعیل رحمانی و علی خاکسار، ناشر: سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری، همدان، ۳۰۳.
۳۰. معماری ایران دوره اسلامی، ص ۲۴۹.
۳۱. گنجنامه-فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران، ص ۷.
۳۲. تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی، ص ۱۴.
۳۳. آیین شهرداری، ص ۱۶۱.
۳۴. تزیینات و آرایه حمام.
۳۵. معماری ایران دوره اسلامی، ص ۲۵۱.
۳۶. گنجنامه-فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران، ص ۷.
۳۷. معماری ایران دوره اسلامی، ص ۲۵۱.
۳۸. مبانی، عوامل و گستره وقف و شبه وقف در یهودیت با تاکید بر عهد عتیق، ص ۱۷.
۳۹. بررسی یک سند وقفی از روزگار قاجاریه در استان مرکزی، صص ۱۱۲-۱۳۰.
۴۰. تاریخ این وقفنامه به هجری قمری (۱۳۷۱ ه.ق) است که متعلق به ۶۴ سال پیش است.
۴۱. تحلیل معماری و گونه شناسی حمام حاج آقا تراب نهاوند، ص ۲۵۴.
۴۲. پژوهشی در حمام های شهر همدان، ص ۳۰۳.
۴۳. همان، صص ۳۰۳-۳۱۹.
۴۴. همان، ص ۳۱۲.
۴۵. همان، ص ۳۰۴.

۱۲. مقاله «مبانی، عوامل و گستره وقف و شبه وقف در یهودیت با تاکید بر عهد عتیق»، نویسندگان: حسن حیدری و خدیجه کاردوست، فصلنامه فرهنگی، تحقیقی، اجتماعی و تاریخی وقف میراث جاویدان، سال بیست و یکم، بهار ۱۳۹۲، شماره ۸۱، صص ۱۷-۵۲.
۱۳. گزارش سومین فصل کاوش معبد لائودیسه، مهدی رهبر، نوشته شده در سال ۱۳۹۱، آرشیو اسناد و مدارک سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان همدان، نهاوند (منتشر نشده).
۱۴. مقاله «هنر ساروج بری و تزیینات در حمام‌های عمومی قدیم»، نویسنده: حسین زمرشیدی، نشریه اطلاع رسانی و کتاب‌داری کتاب ماه هنر، خرداد و تیر ۱۳۸۲، شماره ۵۷ و ۵۸، صص ۷۸-۸۲.
۱۵. مقاله «حمام و استحمام»، نویسنده: سید علی محمد سجادی، نشریه اطلاع رسانی و کتاب‌داری کتاب ماه هنر، خرداد و تیر ۱۳۸۲، شماره ۵۷ و ۵۸، صص ۴-۱۰.
۱۶. آیین شهرداری، محمداحمد(ابن اخوه) قرشی، ترجمه: جعفر شعار، مجموعه میراث اسلام و ایران، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۶۰.
- آذرماه ۱۳۹۲، صص ۲۵۲-۲۶۰.
۷. مقاله «همایش حمام در کرمان»، نویسنده: هوشنگ جاوید، نشریه فرهنگ مردم، بهار ۱۳۸۲، شماره ۵، صص ۱۱۵-۱۱۸.
۸. مطالعات سازه‌های آبی تاریخی غرب کشور، نویسندگان: محسن جانجان، علی هژبری و علی خاکسار، گنجینه ملی آب، شرکت نشر تاک، ۱۳۸۹.
۹. مقاله «پژوهشی در حمام‌های شهر همدان»، نویسندگان: محسن جانجان، خلیل‌الله بیک‌محمدی، علی خاکسار و نسرین بیک‌محمدی، مجموعه مقالات باستان‌شناسی و تاریخ همدان به مناسبت یکصدمین سالگرد کاوش در همدان، به کوشش: علی هژبری، تهران، سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، چاپ اول، ۱۳۹۲، صص ۳۷۷-۲۹۷.
۱۰. خلاصه تاریخ همدان، رضا خزائل کردستانی، تهران، بی‌نا، ۱۳۲۲.
۱۱. گنجنامه فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران، دفتر هجدهم: حمام‌ها، مرکز اسناد و تحقیقات دانشکده معماری و شهرسازی، کامبیز(ناظر) حاجی قاسمی، دانشکده شهید بهشتی، انتشارات روزنه، چاپ اول، ۱۳۸۳.

۱۷. تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی، محمدیوسف کیانی، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، تهران، چاپ نهم، ۱۳۸۶.

۱۸. معماری ایران دوره اسلامی، محمدیوسف کیانی، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، تهران، چاپ هفتم، ۱۳۸۷.

۱۹. مقاله «تزیینات و آرایه حمام»، نویسنده: محمدعلی مخلصی، نشریه اطلاع رسانی و کتاب‌داری کتاب ماه هنر، خرداد و تیر ۱۳۸۲، شماره ۵۷ و ۵۸، صص ۱۰۶-۱۱۴.

۲۰. مقاله «بررسی یک سند وقفی از روزگار قاجاریه در استان مرکزی»، نویسندگان: محمد مولایی و فاطمه ایبک آبادی، فصلنامه فرهنگی، تحقیقی، اجتماعی و تاریخی وقف میراث جاویدان، سال بیست و یکم، بهار ۱۳۹۲، شماره ۸۱، صص ۱۱۰-۱۳۰.

۲۱. مقاله «حمام در شهرهای ایرانی-اسلامی»، نویسنده: فیروز مهجور، نشریه اطلاع رسانی و کتاب‌داری کتاب ماه هنر، خرداد و تیر ۱۳۸۲، شماره ۵۷ و ۵۸، صفحه ۶۰-۶۷.

۲۲. سفرنامه عراق عجم، ناصرالدین شاه قاجار، انتشارات تیرازه، چاپ سوم، ۱۳۶۲.